

למי אני עמל? גלובליזציה וספרות עולמית בת זמננו

תומר גרדי

המחלקה לספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

גיליון מאי 2015 של כתב העת *World Literature Today* – ספרות עולמית היום – הוקדש לספרות עברית חדשה. קטע פרוזה שלי פורסם שם, לצד שירים וקטעי פרוזה של תהל פרז, יעקב ביטון, אלמוג בהר, יעל נאמן ורבים אחרים (Cohen et al. 2015).

לא הופעה ראשונה הייתה זו לי בהקשר של ספרות עולמית. כשנה קודם לכן תוכנית ברדיו הגרמני שעניינה ספרות עולמית הוקדשה לספר פרוזה שכתבתי בעברית ושיצא לאור בתרגום לגרמנית. סביב תרגומו של אותו ספר נסעתי גם לאירועי השקה והשתתפתי בכמה כנסים וערכי ספרות באנגלית מעורבת בגרמנית. כל אלה פתחו בפניי, כמו פתאום, קהלי קוראים שלא דמיינתי שיהיו לי או שיש בכלל. את הספר שעליו דיברתי באותן הזדמנויות חו"ל משמחות כתבתי מתוך אי-הכרה בכך שקורא שאינו ישראלי עשוי לקרוא את שכתבתי. הסיבובים האירופיים בעקבות הספר, בתיווך מוסדות ספרות שונים, שינו את תפיסתי באשר לקהלים הפוטנציאליים של הספרות שאני כותב. שאלות חדשות עלו פתאום: מה עשויים לדעת או לא לדעת אותם בני אדם רחוקים? מה יכול טקסט שאני כותב להניח שהם יודעים? איזו שפה משותפת אנחנו חולקים, אילו חוויות משותפות ועולם משותף אני חולק עם אנשים ממקומות שונים כל כך? שאלתי את עצמי שאלות אלה בעודי ממשיך לנסוע, ממשיך להופיע, ממשיך לכתוב, כשמולי משתנה קהל קוראיי הממשי ועימו גם הקוראים המובלעים של הפרוזה שכתבתי, כלומר הפרוזה עצמה.

* אני מודה לקוראותיו ולקוראיו של המאמר על הערותיהם הטובות: שירה סתיו, יגאל שורץ, איתן בר-יוסף ואדריאנה ג'ייקובס.

החוויות האלה, שמהן אני יוצא ומפתח את השאלות המחקריות שלי, נובעות מהקיום שלי ככותב בהווה הגלובלי של "המרחב הספרותי העולמי", כפי שפסקל קזנובה מכנה זאת בספרה *The World Republic of Letters* (Casanova 2004, 3). תרגום ספרות הוא כמוכך פרקטיקה עתיקה, וכך גם נסיעתם של סופרים למקומות רחוקים. גם שדה ספרותי בינלאומי איננו מציאות ספרותית חדשה: קזנובה, כפי שנראה בהמשך, מתארכת בספרה את ראשית כינונו של המרחב הספרותי העולמי עוד למאה השש-עשרה, עם התפתחותן של לשונות ורנקולריות ושל ספרותן באירופה (שם, 11). מאפייניו של ההווה הגלובלי של המרחב הספרותי העולמי אינם קשורים אפוא רק לעצם היותו בינלאומי, אלא לתמורות חדות שעליהן מצביעים חוקרים של הגלובליזציה, ושפועלות גם בו: דיגיטליזציה והאצה של זרימה של ידע, תקשורת, רעיונות ודימויים; אמצעי תחבורה מהירים וזולים מאי פעם; האצה בתהליכי ייצור, צריכה והשקעות ובתנועה של כסף; ושינויים מהירים של אוכלוסין וקהילות עקב תנועות המוניות של מהגרי עבודה ופליטים וכן בשל תיירות ורילוקיישן.¹ בהקשר הישראלי, אורי רם מזהה את תחילתה של הגלובליזציה הישראלית בשנות השמונים של המאה העשרים וטוען כי התהליך הואץ בשנות התשעים. ההאצה הזו באה בעקבות שורה של תהליכים: הניאו-ליברליזציה של ישראל שראשיתה במה שכונה "תוכנית הייצוב הכלכלית" משנת 1985, קץ המלחמה הקרה וסיומו של מבנה עולמי דו-גושי בשנת 1989, והמהפכה הפוסט-תעשייתית ומהפכת המידע בכלכלה הישראלית של ראשית שנות התשעים (רם 2005, 27-31). בדינמיקה של הגלובליזציה, מגמות עולמיות ומגמות מקומיות מחלישות את מדינת הלאום – שהייתה יחידת הארגון והזהות המרכזית של המצב המודרני הקודם – ויוצרות זירה גלוקלית (גלובלית-לוקלית) חדשה. המגמות הגלובליות הן מגמות-על השוחקות את מדינת הלאום "מלמעלה", מצד מערכות-על לאומיות טכנולוגיות, פיננסיות, תקשורתיות, מסחריות; המגמות הלוקליות הן מגמות-נגד השוחקות את מדינת הלאום "מלמטה", מצד הזדהויות תת-לאומיות אתניות, דתיות, גזעיות, אזוריות ותרבותיות שונות (שם, 13).

אופייה של הגלובליזציה ודרכי השפעתה על אנשים וקהילות אינם זהים או שוויוניים אלא קשורים במישורין למיקומם של אותם אנשים וקהילות בכלכלה הגלובלית, בגיאוגרפיה הגלובלית ובפוליטיקה, כמו גם במפות האתניות והמגדריות החדשות שהגלובליזציה מייצרת ומציירת. גם בשדה הספרות בכלל, ובספרות העברית בפרט, לא כל כותב מושפע מאותם תהליכים באותו האופן או באותה העוצמה, ולא כל כותב מגיב בכתב, בפרוזה, לאותם תהליכים באותם האופנים. אלא שאין כותבת או כותב המסוגלים להישאר מחוץ לטווח ההשפעה של אותם תהליכים.

הטענה העומדת בבסיס המאמר שלפניכם היא שאחת התוצאות העיקריות של המצב הגלובלי והלוקלי של הספרות העברית בת זמננו היא שרומנים עבריים שונים – שאותם

1 ראו למשל Harvey 1990, 284-285; Appadurai 1996, 31-40.

אבקש לכנס תחת המטרייה המושגית של "ספרות עולם עברית" – לא רק נקראים על ידי קהל קוראים גלובלי, אלא גם ממוענים אל קהל קוראים כזה ומפנימים אותו אל תוכם. ספרות, כדי להתקיים ועל מנת שיוכלו להבינה ולהבנותה, מוכרחה לחלוק עם קהלי קוראיה קודים משותפים, הבנות משותפות, שפות משותפות, ערכים משותפים. אני כותב "משותף" ואיני מתכוון למוסכם אלא לבר-הזיהוי, הניתן להכרה ולמסירה, מה שחנה ארנדט מכנה *communicability* ושמתרגמה, גיא אלגת, מתרגם "הינתנות למסירה בתקשורת": "הינתנות למסירה בתקשורת מניחה באופן ברור קהילה של בני אדם אשר יכולים לדבר זה עם זה ולהקשיב זה לזה" (ארנדט 2010, 67). ספרות לא רק חולקת מכנים משותפים עם אותה קהילת קוראים, אלא גם מייצרת אותם ומערערת עליהם. בהווה הגלובלי שבו רומן העולם העברי נכתב, מתורגם, מופץ ונקרא, מהן אותן טכניקות ספרותיות של פנייה גלובלית וכיצד הן פועלות? כיצד יוצרים אותם רומנים עולמיים שפה משותפת עם קהל קוראים גלובלי ומייצרים את אותה קהילת קוראים? איך מגיבה ספרות עולם עברית לתנאי הייצור, ההפצה והקריאה הגלובליים שבתוכם היא מתקיימת? איזו שפה משותפת אותה פנייה גלובלית יוצרת בתוך העברית, בספרותה ועם קהל קוראיה? אלו הן שאלות שמחקר הספרות העברית במאה העשרים ואחת יצטרך לשאול ושעימן יצטרך להתמודד. מטבע הדברים לא אוכל (ולכן גם לא אנסה) לענות על השאלות הללו כאן; תחת זאת אבקש לתאר את ההווה הגלובלי של ספרות עברית בת זמננו ולפתוח פתח למחקרים עתידיים.

א. מהי ספרות עולם?

מראשיתו, המונח ספרות עולם מאגד בתוכו שתי משמעויות, קשורות אך נפרדות: ספרות עולם כדרך של קריאת ספרות, וספרות עולם כספרות שהיקף תפוצתה ותנועתה חורג מהמיקום הגיאוגרפי והתרבותי של כתיבתה. את המונח טבע יוהאן וולפגנג פון גתה בסדרת התבטאויות בשנים האחרונות של חייו. גתה שייט באופן די ספורדי בין שתי המשמעויות, והותיר לחוקרים שאחריו את משימת המיזוג ביניהן.²

התיעוד המפורסם ביותר של השימוש של גתה במונח ספרות עולם מופיע בספר שיחות גתה עם אקרמן (גתה 1972). יוהאן פטר אקרמן היה מזכירו של גתה ומעריך גדול: ב-1836, ארבע שנים לאחר מותו של גתה, פרסם אקרמן מעין אוטוביוגרפיה שיחית שלו ושל המשורר. השיחה הידועה ביותר בין השניים התקיימה ביום רביעי, 31 בינואר 1827, ליד שולחן האוכל. "אני נוכח יותר ויותר", אמר גתה למזכירו, "שהשירה היא קניין הרבים של האנושות, וצפה היא ועולה בכל מקום ובכל זמן בלבבות כמה וכמה מאות בני אדם". ובהמשך: "לפיכך מחפש אני ברצון אצל אומות נכריות, והריני מייעץ לכל אחד לעשות

2 לאופי הדו-משמעי של המונח אצל גתה ראו למשל Strich 1957; Birus 2000; D'haen 2012, 27–46.

כמוני. בימינו אין חשיבות יתירה נודעת לספרות לאומית, הגיעה שעתה של תקופה של ספרות עולם, וכל אדם חייב לסייע ולהחיש את בואה של תקופה זו" (שם, 71).
 גתה מרפרף כאן בין אותם מרכיבים בסיסיים של המונח אשר טבע: ספרות עולם כקניין אוניברסלי, כאופן של תפוצה בין האומות וכאופן של קריאה. דייוויד דמרוש, מבכירי החוקרים של ספרות עולם כיום, פתח בציטוט הזה של אקרמן-את-גתה את ספרו המכונן *What is World Literature?* וכך הפך אותו לציטוט קנוני ולמרכיב הכרחי בכל מחקר שספרות עולם היא עניינו (Damrosch 2003, 1). מפורסם פחות הוא החלק מאותה השיחה בין גתה לבין אקרמן שלא צוטט בספרו של דמרוש, המוסיף לאותם המרכיבים המגדירים של המונח ספרות עולם מרגע הטבעתו ועד היום מרכיב נלווה, כמו שייך לטעם השופט יותר מאשר לכושר הממשיג, מרכיב מגדיר פחות אבל עיקש לא פחות: מרכיב האחרות, הטעם האקזוטי. בתחילת אותה שיחת יום רביעי אל השולחן אמר גתה לאקרמן כך:
 "בימים אלה שלא ראיתך" – אמר – "קראתי הרבה ודברים שונים, ובייחוד גם רומאן סיני, ועדיין הוא מעסיק את לבי ונראה לי מופלא מאוד".
 "רומאן סיני –?" אמרתי, – "ודאי נראה מוזר מאוד".
 "לא כל כך כפי שסבורים" – אמר גתה, – "האנשים חושבים, עושים ומרגישים כמעט כמותנו ואדם מרגיש עד מהרה כאחד מהם" (גתה 1972, 70).

אקזוטיזציה וזהות, תצורות קריאה, רוחב של תפוצה. כשגתה הגה בספרות עולם כמונח וכאפשרות הוא חי בוויימאר הקוסמופוליטית, בתקופה הקצרה שאחרי מלחמות נפוליאון ולפני המהפכות הלאומיות הכושלות של אמצע המאה התשע-עשרה באירופה. המונח ספרות עולם נוצר אפוא בהפוגה הקצרה שבין מלחמה למהפכה, אולי יותר מתוך תקווה שהספרות תוכל לתפקד כמגשרת בין עמים מאשר כמבט מפוכח על התפתחויות פוליטיות וספרותיות עולמיות. עם כישלון המהפכות של 1848-1849 באירופה וגלי הלאומיות החדשים, תצורת הקריאה של ספרות עולם הפכה לאומית ובלדנית, כשכל לאום תורם כביכול את חלקו הנפרד והמובחן אל סך כל חלקיה הנפרדים והמובחנים של האנושות ותרבותה. ספרות עולם הובנה ונקראה כספרות אירופית, וככזו הובנה גם תפוצתה.³ בני אדם ודאי המשיכו גם אז, כמו שתמיד עשו, להעביר את ספרותם ואת סיפוריהם בין גבולות גיאוגרפיים ולשוניים לא רק באירופה, אלא שהאופי האירופוצנטרי של ספרות עולם כדיסציפלינה עיוור לרוב את העוסקים בה מלראות את אותה תנועה של ספרויות בין מקומות אחרים ולשונות אחרות על פני הפלנטה הגדולה.

בעקבות תמורות פוליטיות ותרבותיות כלליות ורחבות היקף – נפילת הגוש הקומוניסטי, גלובליזם פוסט-סובייטי, קפיטליזם מאוחר, רב-תרבותיות, פוסטקולוניאליות – חזרה ספרות העולם, מאמצע שנות התשעים של המאה העשרים, להיות דיסציפלינה מרכזית וחשובה

של קריאת ספרות, לימוד, ביקורת והוראה (D'haen 2012). אחד המהלכים החשובים של הדיסציפלינה המתחדשת, רונית המחלוקות, ההתנצחויות והפולמוסים, הוא התחלת ביזורה של אותה אירופוצנטריות של ספרות עולם כדיסציפלינה, מה שהחוקרת אמילי אפטר מכנה בשם "דה-פרובינציאליזציה של אירופה" ו"שרטוט מחדש של המפות הגיאופוליטיות של הלשונות" (Apter 2013, 12). לתרגומו לאנגלית של ספרה של קזנובה *The World Republic of Letters* יש תפקיד חשוב בהתעוררותה של הדיסציפלינה, למרות ואולי בגלל הביקורות הרבות שטענו שהספר ממוקד באירופה ובתנועות של מרכז-פריפריה.⁴ בעקבותיו החלו חוקרות וחוקרים לכתוב ולפרסם מחקרים המקדישים תשומת לב לתנועות אחרות, כמו מחקריהם של אמיר מופתי ופרנצ'סקה אורסיני בשדה השפות השונות של תת-היבשת ההודית (Orsini 2004; Mufti 2010); מחקרן של ליטל לוי ואליסון שכטר על מעבר של ספרות בין שפות יהודיות שונות ובין מרכזי חיים של קהילות יהודיות שונות (Levi and Schachter 2015); והמאמרים בכרך שערכו פרנסואז ליונה ושו-מי שי על אודות מה שהן מכנות "טרנס-לאומיות מינורית" (Lionnet and Shih 2005).

הבעיה של ההמון מלווה את הדיסציפלינה של ספרות עולם מראשיתה. מחד גיסא, ספרות עולם הובנה ככל היצירות שנכתבות או שנכתבו בכל מקום. מאידך גיסא, היו אלה יצירות רבות מדי, בשפות רבות מדי, מכדי לקוראן ולהקיפן; ההמון יצר קולות רבים מדי. לכן צמצמה הדיסציפלינה את אותו ריבוי באמצעות הכרעות מסננות גיאוגרפיות-תרבותיות ("ספרויות אירופה") והכרעות של פוליטיקה של טעם ("ספרות מופת") ויצרה לעצמה קנון. אלא שספרות עולם כדיסציפלינה בזמנים של גלובליזציה – "הזמן של הפוסט", פוסטמודרניות, פוסטקולוניאליות – החלה לאבד לא רק את הלגיטימיות של השימוש במסננות הגיאוגרפיות של הקנון, אלא גם את הלגיטימיות של השימוש במסננות הסוגתיות. מה עם ספרות בלשית? מה עם ספרות ארוטית? מדע בדיוני? ספרות עולם ב"עידן של הפוסט" עומדת מול ההמון ואינספור יצירותיו בלי מכשיריה המסורתיים. איך יתמודדו חוקרי ספרות עולם עם ההמון הזה? פרנקו מורטי, לצד דמרוש וקזנובה, מהבכירים בחוקרי ספרות עולם במאה העשרים ואחת, מאיר את הבעיה הזו בדיוק במאמרו המפורסם "Conjectures on World Literature" (Moretti 2000). "תחום ההתמחות שלי הוא ספרות נרטיבית במערב אירופה בין 1790 ל-1930, וכבר מחוץ לגבולותיה של בריטניה או צרפת אני מרגיש כמו שרלטן. ספרות עולם?", כותב מורטי. ובהמשך:

הקורפוס שאני חוקר הוא החלקיק הקנוני [של הספרות הבריטית והצרפתית], שאינו אפילו אחוז אחד של הספרות שיצאה לאור. [...] יש שלושים אלף רומנים בריטיים בני המאה התשע-עשרה, ארבעים, חמישים, שישים אלף – איש אינו יודע, איש לא קרא את כולם, ולעולם גם לא יקרא. ואז יש גם הרומנים הצרפתיים, הסיניים, הארגנטינאיים, האמריקניים (שם, 54-55).

”ספרות עולם אינה אובייקט, היא בעיה, ובעיה המצריכה מתודולוגיה ביקורתית חדשה”, כותב מורטי (שם, 55). את המתודולוגיה הביקורתית החדשה שמורטי מציע הוא מכנה *distant reading*, קריאה ”מיד שנייה: מעשה טלאים של מחקרים של אחרים, בלי ולו קריאה אחת ישירה של טקסט” (שם, 57). ספרות עולם הייתה תמיד פרויקט שאפתני, הוא אומר, ”השאיפה כעת עומדת בפרופורציה ישירה למרחק מהטקסט: ככל שהפרויקט שאפתני יותר, כך על המרחק מהטקסט להיות גדול יותר” (שם; כל ההדגשות במקור).

מורטי מציע שיטה לחקר ספרות עולם שתפטור את החוקר מקריאה של טקסטים ספרותיים. תחת זאת יקרא החוקר מחקרים על ספרויות מקומיות שכתבו חוקרים מקומיים, בלשונות שהם מכירים, בהקשרים התרבותיים שהם מכירים, וכך יקבל החוקר המרוחק את הפרספקטיבה הדרושה לו להבנה ולהבניה של חוקיות בספרות עולם ושל תנועתה. קריאה פוקויאנית במתודולוגיה שמורטי מציע תאמר כי מורטי מבקש לכונן כאן את הכוח – המכשיר – שיספק לו את הידע. במכשיר הזה, חוקרי ספרות מקומיים הם מין מסננים אקוסטיים של רחש ההמון העולמי ויצירותיו, הפועלים לטובת השיטה והעומד מאחוריה, הקורא המרוחק. קריאה פרוידיאנית במתודולוגיה שמורטי מציע תאמר כי מורטי מבקש להמציא אינסטרומנט של הדחקה, שבו תפקידם של החוקרים המקומיים הוא להיות, כל אחד ואחת, מעין תא אפור בתודעה גדולה שתעמוד בין עורף הגירויים שההמונים העולמיים וספרותם יוצרים לבין הקורא המרוחק. קריאה מרקסיסטית תאמר כי מורטי מבקש לייצר לו פועלים מקומיים שיעבדו את המחצב הרוחני המקומי ויהפכוהו חומר גלם מתאים לייצוא אל מעבר לימים ולצריכה דיסציפלינרית שלו. קריאה ספיבקית, ולעת עתה גם אחרונה, מספקת גיאטרי ספיבק עצמה, בהתייחסותה לרעיון שמורטי מציע: ”האם שאיפתנו היחידה היא יצירתם של מתוונים טוטליטריים וסמכותניים הנסמכים על קבוצה קטנה של אנשים שאליהם נתייחס כאל אינפורמנטים ילידים?” (Spivak 2003, 107–108).

כמו שהכעיס מורטי אותי בהצעה הזו, ואת ספיבק, כך הוא הכעיס עוד רבות ורבים.⁵ אלא שאולי אותו כעס מקורו בַּאמת שמורטי הגה והביע, אמת שאחרים לא ביטאוה אלא התקוממו נגדה ונגד מבטאה, כמבקשים להרוג את השליח. זוהי אמת המצביעה על מקום הביניים האינסטרומנטלי של חוקר ספרות פריפריאלית במערכת העולמית של מחקר ספרות עולם; על יחסי הכוח הלא שווים בינו ובין החוקר המבוסס, המטרופוליני, הממוקם במרכז אקדמי צפון אמריקני; ועל הבעיות התיאורטיות, הפוליטיות, המוסדיות והמוסריות שיחסיים אלה מציבים בליבה של ספרות עולם כדיסציפלינה מחקרית, ובמיוחד עבור החוקר של ספרות פריפריאלית או קטנה בשדה המחקר של ספרות עולם, כמוני למשל.

ב. לכתוב ספרות עולם

אל אותם תנאים פוליטיים של פריצת גבולות או שרטוטם מחדש, שבעטיים נזקקים חוקרי ספרות עולם לפתח פרקטיקות של קריאה כמו *distant reading*, מגיבים לא רק חוקרי ספרות אלא גם כותבי ספרות, בפרקטיקות של כתיבה שאפשר להכליל, בעקבות מורטי, תחת הכותרת *distant writing*. כתיבה למרחוק היא כתיבה, ספרות, שתפוצתה למרחוק מובנית אל תוך מרכיביה העלילתיים, הלשוניים והצורניים, והיא היא נושאו של המאמר הזה שלפניכם. "ספרים רבים אינם פשוט מופיעים בתרגום", כותבת רבקה וולקוביץ בספרה *Born-Translated: The Contemporary Novel in an Age of World Literature*, "הם נכתבים עבור תרגום מראשיתם. [...] אני מכנה את הרומנים הללו מתורגמים מלידתם" (Walkowitz 2015, 3; ההדגשה במקור). דמרוש מייחד פרק בספרו לדוגמאות של ספרות שנכתבת לקהל בינלאומי, למשל יצירותיו של פי ג' וודהאוס (Wodehouse), שעליו כותב דמרוש "לא רק שיצירתו התמקדה לעיתים קרובות בתמות של נסיעות טרנס-אטלנטיות ואי-הלימה לשונית, וודהאוס למעשה כתב ישירות עבור שוק בינלאומי" (Damrosch 2003, 212; ההדגשה במקור).

תהליכים גלובליים בסוף המאה העשרים ובתחילת המאה העשרים ואחת הביאו למה שהגיאוגרף וחוקר הגלובליזציה דייוויד הארווי מכנה *time-space compression*, כיווץ הזמן-מרחב – האצה של תהליכי ייצור והספקה, הגברה של נפחי צריכה, של תקשורת דיגיטלית: "אנחנו עדים אפוא לעוד סבב אימתני בתהליך השמדתו של המרחב על ידי הזמן, שתמיד היה בבסיס הדינמיקה של הקפיטליזם" (Harvey 1990, 293); ולפני כן, "כל דבר, מכתבתו של רומן או מחשבה פילוסופית ועד חוויית העבודה או בנייתו של בית, נדרש לעמוד בפני האתגרים של האצה בתהליכי ייצור, שינוע וצריכה ומחיקתם המהירה של ערכים מסורתיים" (שם, 291). העובדה שוודהאוס, שעליו כותב דמרוש, כתב ספרות עולם בתחילת המאה העשרים, מזכירה לנו כי כתיבת ספרות עולם אינה מעשה השייך באופן בלבדי להווה הגלובלי, אלא שתהליך כיווץ הזמן-מרחב שהארווי כותב עליו והתנאים אשר יצרוהו, בסופה של המאה העשרים ובתחילתה של המאה העשרים ואחת, מאיצים ומגבירים את ייצורה של הספרות אשר נכתבת כדי לנדוד תוך זמן קצר אל המרחב העולמי המכווץ, אל שווקיו ואל קוראיו העולמיים.

כששוחח המשורר הגרמני עם מזכירו בשולחן הסעודה בוויימאר על אודות הרומן הסיני המופלא, על אודות האנשים הללו אשר חושבים, עושים ומרגישים כמעט כמותנו, על טיבם של הטבע, היצרים והמידות אצלם, לא הייתה בזירה הציבורית ביקורת שהיה ביכולתה לנתח את יחסי הכוח הכלכליים והפוליטיים שבקריאה אקזוטית של ספרות או בכתיבה כזו. הביקורת הפוסטקולוניאלית של המחצית השנייה של המאה העשרים, יחד עם הביקורת הניאו-מרקסיסטית של התקופה הזו, מפנות כעת זרקור אל הכלכלה והפוליטיקה של האקזוטיזציה בספרות עולם בת זמננו. קזנובה כותבת:

ארגונם מחדש של ייצור והפצה, יחד עם דגש, בכל המישורים, על רווח מידי, יוצרים העדפה להפצה בינלאומית של ספרים המיוצרים עבור שוק הצריכה ההמונית. רבי-מכר, כמוכן, תמיד

נמכרו מעבר לגבולות של ייצורם. מה שחדש בימינו הוא הייצור והקידום של סוג מסוים של רומן המיועד לקהל בינלאומי. תחת התווית של "ספרות עולם", מוצרים המבוססים על נוסחאות אסתטיות בדוקות ושמעוצבים כדי למצוא חן בעיני קהל הקוראים הרחב ביותר [...] ושמאמצים את כל התחבולות של האקזוטיציזם – משווקים לצד גרסאות מעודכנות של אגדות מיתולוגיות וקלאסיקות עתיקות המנגישות "חוכמה" ומוסר ממוחזרים להישג ידו של כל אחד, וספרים שמערבים ספרות מסעות עם נטיות לרומן הרפתקאות (Casanova 2004, 171).

הביקורת החריפה או הרתחת הזו של קזנובה, כותבת מתונה לרוב, איננה ייחודית לה. טארק עלי כותב:

אנחנו חיים בזמנים משונים. [...] אפשר כיום לכלות ספר כמו שמכלים המבורגר של מקדונלד'ס. שלשולים ונפיחות אינם שמורים עוד לתחומה של הקיבה. כמו שמפרסמים קונצרנים מתחרים לייצור של המבורגרים את מרכולתם המכובדה, כך קונצרנים ענקיים של הוצאה לאור בצפון אמריקה ובבריטניה קונים סופרים ומציגים את סופריהם לראווה כמו היו בקר (Ali 1993, 140).

גם אפטר מבקרת כתיבה כזו: בספרה *Against World Literature* היא מנתחת כיצד ספרות עולם נקראת ומשווקת בחברה הצרכנית, ועוסקת בנטייה של ספרות עולם "לאשרור עצמי של שוויוניות תרבותית והתמרות תרבותיות או לאמירת הלל ל'שונויות' ממותגות של אתניות או לאום, מפולחות ומשווקות לנישות שוק" (Apter 2013, 2). אלא שלא רק ספרות רעה, כמובן, מתורגמת ומופצת בעולם; וביקורות על האופן שבו קפיטליזם גלובלי מעצב תרבות אינן יכולות להסתכם בקריאה להסתגרות מבוצרת בגבולות של אתניות, גזע או לאום. "סופרים", כותב יגאל שוורץ, "אינם פועלים בחלל ריק, לא מבחינה חברתית, לא מבחינה כלכלית וגם לא מבחינה ספרותית 'טהורה'; כלומר, בתוך עולם התכנים והצורות שהם שייכים/משויכים אליו. כדי שסופר ימלא תפקיד מסוים בסצנה הספרותית-תרבותית של תקופתו הוא צריך לחבור בדרך מסוימת למערך של תכנים וצורות רלוונטי לאופק הציפיות של הקוראים שלו" (שוורץ 2011, 47). במאה העשרים ואחת תהליכים גלובליים פותחים בפני האדם הכותב קהילות חדשות של קוראים, בעלי עולמות תוכן, שפה ואופקי ציפייה שונים ונבדלים. מהן הדרכים שבהן סופרים עבריים בני זמננו חוברים אל אותו מערך של תכנים וצורות, שבעצם איננו מערך אחד אלא מערכים רבים, של תכנים וצורות הרלוונטיים לאופקי הציפיות של אותם קוראים גלובליים מתהווים?

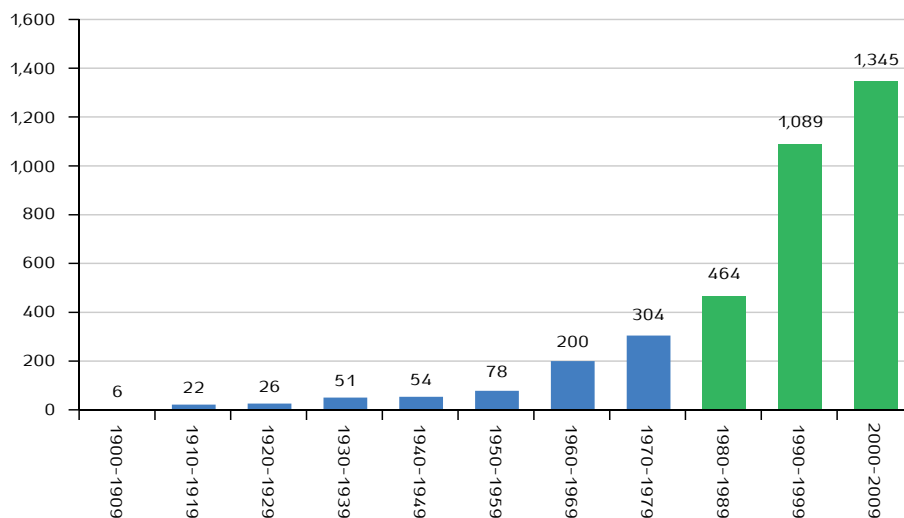
ג. העולמיזציה של הספרות העברית

מראשיתו של המונח ספרות עולם כאופן של קריאה וכרוחב של תפוצה עמד בבסיסו טקסט עברי, הוא התנ"ך. מבט על אנתולוגיות של ספרות עולם שהחלו לצאת לאור במאה התשע-עשרה, בעיקר בגרמניה ומאוחר יותר גם בארצות הברית, מראה את מקומו המכונן של

התנ"ך בהן, הן כבסיסה של ספרות העולם והן כתרומתה של הספרות העברית לה. לצד תרגומים מן התנ"ך מופיעים לפרקים באותן אנתולוגיות גם קטעים מהמשנה או משירת ימי הביניים העברית (ראו למשל Scherr 1890). ספרות עברית מודרנית אין בהן, אפילו עד אמצע המאה העשרים.⁶

המחקר שעניינו ההיסטוריה של התקבלותה של הספרות העברית המודרנית אל הקנון של ספרות עולם עדיין לא נכתב. במחקר ביבליוגרפי שערך יוחאי גואל מובאת רשימה של ספרות עברית מודרנית מתורגמת לפי שנים ושפות יעד שראתה אור בשנים 1894-1974 (Goel 1975). את השנים שהמחקר של גואל אינו מכסה אני משלים מתוך מאגר המידע המקוון Index Translationum שמפרסם אונסק"ו,⁷ ובו נתונים ביבליוגרפיים של תרגומי ספרים משנת 1980 עד שנת 2008. הגרף שלהלן מבוסס על הנתונים מתוך שני המקורות הללו, והוא מראה את העלייה החדה בהתקבלותה של הספרות העברית המודרנית אל המרחב הספרותי העולמי בתרגום.⁸

תרגום ספרות עברית מודרנית לפי מספרי כותרים ועשורים, 1900-2009

6 ראו למשל Kindermann and Dietrich 1953; Pongs 1954.

7 ראו www.unesco.org/xtrans

8 הרשימה של גואל מסתיימת בשנת 1974 והניתוח הסטטיסטי באתר Index Translationum מסתיים בשנת 1998. הנתונים על העשור השמיני של המאה העשרים ועל העשור האחרון שלה הם הערכה. החיבור בין שני מקורות הנתונים אינו מתיימר להיות מדויק מבחינה מספרית אלא משמש אותי להראות את מגמת העלייה הכללית בהיקף התרגום של ספרות עברית ובכניסתה אל השדה הספרותי העולמי.

המשך ניתוח הנתונים מהאתר Index Translationum מראה כי השפות העיקריות שאליהן מתורגמת ספרות עברית מודרנית מאז עליית תפוצתה כספרות עולם לאחר הקמת מדינת ישראל הן אנגלית, גרמנית, צרפתית, ספרדית, הולנדית ואיטלקית – כלומר השפות הדומיננטיות במרחב הספרותי העולמי בן זמננו.

להתפתחות הזו יש סיבות רבות. ברמה הישראלית העלייה הכללית בהיקף התרגומים קשורה ודאי להתבססותו של מרכז ספרותי ישראלי לאחר הקמת מדינת ישראל, לפרסומה של יותר ויותר ספרות עברית מודרנית ולמאמציהם של שחקנים מקומיים ממשלתיים ופרטיים להביא יצירה עברית לתרגום במרכזי הקריאה הגלובליים של המרחב הספרותי העולמי. ברמת שפת היעד, הסיבות לעלייה בתרגום ספרות עברית קשורות לפוליטיקות המקומיות והשונות ממדינה למדינה של תרגום והוצאה לאור, כמו גם למאמצים של שחקנים מקומיים בשדה הספרותי של שפות היעד. עמרי אשר מצביע למשל על העלייה הדרמטית בתרגום ספרות עברית לאנגלית בארצות הברית במחצית השנייה של המאה העשרים, ומסביר אותה בהתקבכות של יהדות אמריקה אל הרעיון הציוני ואל מדינת ישראל באותה תקופה (אשר 2014). ג'יזל ספירו מסבירה את העלייה בתרגום ספרות עברית מודרנית לצרפתית בעניין גובר בצרפת בספרות זרה בכלל ובספרות יהודית בפרט, ובהידוק שיתוף הפעולה בין שחקנים ישראלים בשדה התרגום לבין השחקנים הצרפתים בשדה (Sapiro 2002). אין בנמצא ניתוח מחקרי של ההיסטוריה של התקבלות הספרות העברית המודרנית אל הגרמנית, אם כי ניתוחו של מחקר ביבליוגרפי קיים מצביע גם הוא על עלייה בהיקף התרגומים, בעיקר החל משנות השמונים והתשעים של המאה העשרים, ומספרם הרב של ספרי נוער ברשימה הזו מצביע אולי על אוריינטציה חינוכית בבחירת התרגומים (Cohen and Rubeli 1998).

הספירה הזו לא תהיה שלמה מבלי לציין את הדלות שבחילופי התרגומים בין הספרות העברית לספרות הערבית בעת החדשה. כספרות לאומית של ריבון טריטוריאלי אירוצנטרי שהוא אנטגוניסטי לאזור שבו הוא מתקיים, הספרות העברית פועלת לרוב בהיעדר מרחב ספרותי אזורי שעומו היא מקיימת יחסים הדדיים של לקיחה ונתינה בשדות התרבות והמסחר. שלושה עשר ספרים תורגמו מהספרות העברית לערבית מאז ראשיתה של הספרות העברית המודרנית ועד שנת 1974 (Goel 1975, 13), ושמונה כותרים מהספרות העברית המודרנית יצאו לאור בתרגום לערבית בשנים 1980–2008 (לפי Index Translationum). משמעותה של העלייה החדה בהיקף התרגום של ספרות עברית במאה העשרים ותחילתה של המאה העשרים ואחת אינה רק עלייה פשוטה בהיקף הכותרים המתורגמים. משמעותה היא גם תמורה באינטנסיביות המגע של כותבי ספרות עברית עם קהלי קוראים של ספריהם שאינם קוראים עברית ואינם ישראלים, שעולמם האמפירי, ניסיונות חייהם השונים, סביבתם ועיתדם שונים מאלו של הקורא של ספרות העברית במקור, ושונים גם אלו מאלו. תרגומו של כל רומן עברי בן זמננו מלווה בטיסות להשקות ולערכי הקראה בארצות שאל לשונן תורגם הספר, בהזמנות לפסטיבלים של ספרות ובפגישות של הסופרים

הישראלים המוזמנים עם קהלי קוראים שונים. משמעות תרגום כזה הוא ביקורים בירידי ספרים במטרופולינים הגלובליים של הספרות ופגישות עם מו"לים מחוץ לשדה הספרותי העברי, על האינטרסים שלהם, כספם, קהליהם וטעמיהם, סוכניהם הספרותיים ומתרגמיהם. משמעותו הוא עלייה בהזמנות לכנסים אקדמיים בינלאומיים, ראיונות ברדיו ובטלוויזיה, מאמרי ביקורת על אודות הספר והתייחסויות מנקודות מבטם של קוראים ומבקרים חיצוניים לשדה המקומי של הספרות העברית. כל אלה משנים את קהילות הקוראים של הספרות שאותם סופרים כותבים, וחושפים את הסופרים והסופרות אל אותן קהילות שונות ואל הונן הסימבולי, התרבותי, החברתי והכלכלי.

ד. הספרות העברית במרחביה המפוצלים

המרחב הספרותי העולמי אינו מרחב קבוע או יציב אלא דינמי ומשתנה, תוצר מתכונן תמידית של מאבקי כוח ספרותיים – לשוניים, אסתטיים, צורניים, ז'אנריים – המתחוללים בו בכל רגע ורגע בין ספרויות שונות ומוקדים שונים של כתיבה, תרגום, הוצאה לאור, קריאה וביקורת. המוקדים הספרותיים המשתתפים במאבקים הללו אינם שווים בכוחם, במעמדם, ביוקרתם ובהשפעתם על אופיו של המרחב הספרותי העולמי, על צורותיו ועל הרכביו.

אחד המרכיבים המכריעים בקביעת מעמדה וכוחה של כל ספרות במרחב הספרותי העולמי הוא גילה של אותה ספרות. קזנובה מחלקת את ההיסטוריה של המרחב הספרותי העולמי לשלוש תקופות, שבכל אחת מהן נכנסו אל המרחב הזה ספרויות חדשות. התקופה הראשונה של כינונו של המרחב הספרותי העולמי החלה, כזכור, במאה השש-עשרה, עם המרידות הראשונות בלטינית כשפה הלגיטימית הבלעדית לספרות כתובה והתפתחותן של הספרויות הוורנאקולריות הראשונות באירופה, אז החלו הספרות הצרפתית, האיטלקית, האנגלית והספרדית להרכיב את המרחב הספרותי העולמי. השלב השני החל בסוף המאה השמונה-עשרה, עם התחזקותן של אמונות בדבר הקשר בין שפה לבין זהות קולקטיבית לאומית, תחרויות בין לאומים על יוקרה ספרותית והיווצרותם של מרחבים ספרותיים חדשים שהחלו להיכנס המרחב הספרותי העולמי ולהתחרות בו על מקומן – למשל הספרות הגרמנית, הספרות האמריקנית, הספרות הרוסית וספרויותיהן של האומות הבלקניות והצפון אירופיות השונות. השלב השלישי החל בסוף מלחמת העולם השנייה, עם תהליכי הדה-קולוניזציה העולמיים ועצמאותן הלאומית של מדינות חדשות באפריקה ובאסיה. במקומות אלו נוצרו אז ספרויות לאומיות, שנשענו על מסורות עממיות ועל ספרות שבעל פה, ונכנסו אל המרחב הספרותי העולמי המשתנה (Casanova 2004, 79–81).

הספרות העברית המודרנית נכנסה כאמור אל המרחב הספרותי העולמי בתרגום בשלב השלישי של התהוותו, עם העלייה במספר הכותרים המתורגמים במחצית השנייה של המאה העשרים ויחד עם כניסתן של הספרויות של המרכזים הלאומיים החדשים שיצרה הדה-קולוניזציה. כך, הספרות העברית החדשה חולקת עם שאר הספרויות המודרניות בנות גילה

במרחב העולמי את ממד האחרות, את המטען של האקזוטי, הרחוק, המזוהה עם העולם השלישי. האוניברסלי מוגדר על ידי מוקדי הכוח, האקזוטי מוגדר על ידי היותו לא-הם. יצירות ספרותיות שמבחינה גיאוגרפית או מבנית ממוקמות בפריפריה של מוקדי הכוח נקראות קריאה אתנוגרפית בהיכנסן אל המרחב הספרותי העולמי (שם, 156). קריאה כזו מחפשת בטקסט הספרותי של המרוחק מהמרכז אפשרות כפולה: הן את האפשרות להכיר דרך הטקסט הספרותי מקום זר, תרבות אחרת ורחוקה, והן את האפשרות למצוא בתוך אותה קריאה, באותו טקסט ספרותי, את האוניברסלי שבאחר, את האופן שבו, כפי שאמר גתה המשוחח על אותו רומן סיני שקרא, שם "האנשים חושבים, עושים ומרגישים כמעט כמותנו ואדם מרגיש עד מהרה כאחד מהם" (גתה 1972, 70). כל סופר או סופרת כותבי עברית שספרותם מתורגמת ומועברת אל המרכזים הגלובליים של המרחב הספרותי העולמי חולקים את ההתמודדות עם האופי האתנוגרפי של הקריאה וההתקבלות הספרותית במרחב, הן זה עם זה והן עם סופרים וסופרות אחרים ממרחבים ספרותיים שמעמדם במערכת העולמית דומה, כמו אלה של סודן, קוריאה, אוקראינה, תורכיה, קונגו, אפגניסטן וכדומה.

אלא שבשונה מרוב אותן הספרויות, שמעמדן במרחב הספרותי העולמי נחות מפאת כניסתן המאוחרת אליו, הספרות העברית החדשה זוכה ליוקרה לשונית וספרותית כיוון שמיוחס לה קשר היסטורי, לשוני וספרותי אל התנ"ך. התנ"ך, כמו שכבר כתבתי, נתפס כטקסט מסד של הספרות העברית בקנון של ספרות עולם. "לספרות העברית, שראשיתה בתנ"ך, יש היסטוריה ארוכה מאוד", כתב אלן מינץ בהקדמה לספרו על הספרות העברית החדשה (Mintz 2001, 1). התנ"ך הוא רב-המכר הבלתי מעורער שהספרות העברית תרמה למרחב הספרותי העולמי; התנ"ך הוא קלאסיקה עתיקה ועולמית מבית היוצר של העברית; והוא גם מסד תרבותי משותף לספרות העברית החדשה ולעולם הנוצרי, זה שממוקמים בו המוקדים קובעי הטעם של המרחב הספרותי העולמי. אין עוד ספרות מודרנית שמביאה עימה אל אותו מרחב נדוניה שכזו, ובייחוד לא הספרויות שנכנסו מאוחר אל המרחב הספרותי העולמי ואשר סובלות לכן מתת-הכרה מבנית במסורותיהן הספרותיות, כמו הספרות המודרנית הניגרית, הווייטנאמית או האלבנית. בה בעת, ולצד אותו הון ספרותי, הספרות העברית נקראת במוקדי הכוח של המרחב הספרותי העולמי כספרות הלאום של העם היהודי. מידת העיוות, אי-הצדק והאלימות של מעשה הייחוס הזה איננה מעלה או מורידה מעצם קיומו, וזוהי במידה רבה תוצאה של ההצלחה הדיפלומטית של מדינת ישראל למתג ולמצב את עצמה כמדינת הלאום של העם היהודי כולו.

לצד הקשר לתנ"ך ולעם היהודי המיוחס לספרות העברית החדשה, היא נכנסת אל המרחב הספרותי העולמי כשבחובה שני מטענים תמטיים פרטיקולריים-אוניברסליים. בצירוף "מטען תמטי פרטיקולרי-אוניברסלי" אני מתכוון לתמה המיוחסת לספרות פרטיקולרית ושיש לה מעין זכות יתר ייצוגית לעסוק בה, ואשר בה בעת מיוחסת לה חשיבות אוניברסלית במוקדי הכוח של המרחב הספרותי העולמי. מטענים כאלה מאפשרים לכותבים ולכותבות של הספרויות האלה לעסוק בכתב בנושא שנחשב במרחב הספרותי העולמי ייחודי

להם, רלוונטי לתנאי חייהם ולתנאים של כתיבתם, אבל גם משותף להם ולמרכזי התרגום, הקריאה, קביעת הטעם והפצת הספרות בעולם. מרבית הספרויות שהשתלבו במרחב הספרותי העולמי בשלב השלישי להתגבשותו עשו זאת כשהן מלוות במטען הפרטיקולרי-אוניברסלי של הקולוניאליזם, החיים תחתיו, השחרור ממנו או אופני הימשכותו. שני מטעניה הפרטיקולריים-אוניברסליים של הספרות העברית החדשה הם השואה והכיבוש.

הספרות העברית החדשה נעשתה חלק מהמרחב הספרותי העולמי במחצית השנייה של המאה העשרים כספרות הלאום של השורד או הניצול. על השואה כותבים, כמובן, בשפות רבות מלבד עברית, אולם אין עוד ספרות מלבד זו העברית המיוחסת לקולקטיב הפרטיקולרי ששרד את השואה – אותו מעשה אלימות אשר מגדיר במרכזי הכוח של המרחב הספרותי העולמי, יותר מכל דבר אחר, את האוניברסלי, אותו אירוע שאילץ את האנושות לשאול את עצמה מחדש מהי האנושות ומהו האדם.

בה בעת, הספרות העברית החדשה נכנסת אל המרחב הספרותי העולמי עם המטען הפרטיקולרי-אוניברסלי של כיבוש הארץ. אין אדמה אוניברסלית יותר מאדמתה הפרטיקולרית של ארץ הקודש, הארץ המובטחת, ארץ מולדת התנ"ך, מכורת שתי הבריתות. כיבושו של אותו חבל ארץ תנ"כי וכינונה של מדינת לאום עברית עליו הם התנאים הפוליטיים והתרבותיים של ביסוסה של הספרות העברית החדשה כספרות לאום, ואז של כניסתה דרך התרגום אל המוקדים המרובים של המרחב הספרותי העולמי. הקריאה בספרות העברית החדשה המתורגמת היא קריאה בדברי הימים בני זמננו של עמו של התנ"ך ושל הארץ, שתולדותיה הן המסד התרבותי, התיאולוגי והספרותי של מרכזי הכוח במרחב הספרותי העולמי.

הספרות העברית החדשה נושאת עימה מטענים של ספרות הלאום של העם היהודי – השורד, הניצול, הכובש, השב לארצו, זה שממשיך לכתוב בתוכה את תולדותיו בשפת המקורות. אותם מטענים מעניקים לספרות העברית החדשה מעמד בכיר וייחודי גם בקרב קהילות קוראים יהודיות במרכזי הכוח של המרחב הספרותי העולמי. קהילות קוראים אלה, מוסדותיהן ואנשי הספרות המקצועיים שלהן מעניקים לספרות העברית החדשה בסיס התקבלותי פרשני וכלכלי. הם עוסקים בה ומתייחסים אליה כאל ספרות הקשורה בקשר קולקטיבי אל קהילותיהם וקורותיהם וככזו הם קוראים בה, בתרגום.

אלא שאת ההון הספרותי שכל ספרות מגיעה עימו אל המרחב התחרותי הזה קובעים לא רק מטעני ההתקבלות השונים שלה בו, אלא גם התנאים החומריים המקומיים שבהם הספרות נכתבת, יוצאת לאור ונקראת (Casanova 2004, 14–23). וכך, לצד המעמד היוקרתי שהספרות העברית המודרנית זוכה לו במרחב הספרותי העולמי, ובניגוד לאותו עושר, התנאים המקומיים שבהם מתקיימת הספרות העברית החדשה הם תנאים של עוני.

המרכיב האובייקטיבי הבסיסי של אותו עוני הוא מספרם הקטן של קוראי העברית. קזנובה כותבת: "כשטקסטים ספרותיים, מעבר לגבולות הלאום, נקראים על ידי המרכזים הספרותיים בתרגום בלבד, כלומר כאשר הרשויות המרכזיות עצמן אינן יכולות להעריך כתבים כאלה בשפת המקור, ספרויות כאלה נמצאות במצב של תרגומיות 'כרונית', כמובן

המצומצם של המילה – על הדעת עולות שפות כמו יורובה, קיקויו, אמהרית, גאלית או יידיש" (שם, 259). אל הרשימה הזו אפשר להוסיף את העברית. בשנת 2012 היה מספר דוברי העברית כשפת אם 4.3 מיליון (Dekel 2014) – דומה למספר הדוברים הילידיים של אלבנית (5.4 מיליון), קטלנית (4 מיליון), קרואטית (5.6 מיליון), דנית (5.5 מיליון) וגרוזינית (4.3 מיליון).⁹

אל אותו משתנה אובייקטיבי מעצב מצטרפים גורמים מחלישים נוספים. מרחבים ספרותיים קטנים אחרים, החולקים עם העברית את המאפיין המערכתי של מיעוט דוברים, נעזרים לקיומם באפשרות של הקיום האזורי, כלומר מסתמכים על תרגומים אל מרחבים ספרותיים שכנים, למשל תרגום של הספרות הסלובקית לצ'כית ולגרמנית או תרגום של הספרות האסטונית לפינית ולרוסית. פתרון כזה איננו בגדר אפשרות, כידוע, עבור הספרות העברית החדשה במצב הפוליטי שבין ישראל לשאר המדינות באזור. כיבוש ארץ התנ"ך – אותו מעשה פוליטי, צבאי ותרבותי שהיה כאמור התנאי המכונן לביסוסה של הספרות העברית החדשה כספרות לאום, ושהוסיף לה מורכבות, עניין והון במרחב הספרותי העולמי – מדייר אותה מהמרחב הספרותי האזורי שאליו היא נכנסה ככובשת ושבו היא מתקיימת ככזו.

אל הגורמים המחלישים הללו מצטרפים גורמים מקומיים מרוששים הקשורים לניאור-ליברליזציה של הכלכלה הישראלית מאמצע שנות השמונים ואילך. תמיכה ציבורית בספרות מקומית היא מסד חשוב של כל מרחב ספרותי לאומי, ובייחוד של מרחבים קטנים, שמתקשים עוד יותר להתקיים בהתבסס על קהל רוכשי הספרים המקומי. הניאור-ליברליזציה של ישראל הורידה את רמת ההשקעה הציבורית בתרבות ובכך החלישה את הספרות העברית במרחבה הלאומי, ובה בעת הגדילה את הפערים בין עשירים לעניים והקטינה את מספר קוראי הספרות באמצעות שחיקת מעמד הביניים בישראל, שממנו מגיע בדרך כלל קהל קוראי הפרוזה (מאוטנר 2013). אל אלה מצטרפים, בקיצור נמרץ, סגירתן של הוצאות לאור עצמאיות בישראל או בליעתן על ידי תאגידים עסקיים במסגרת תהליכי הקונגלומרטיוזציה של עולם המו"לות הישראלי, תוך כדי פגיעה בתפקידה החיוני של מו"לות עצמאית (Bourdieu 2008); הכחדתן של חנויות ספרים עצמאיות והפונקציה החשובה שהן ממלאות (שם); שוק ספרים לא יציב בשל אי-יכולת ליישם חקיקה רגולטיבית למכירת ספרות (חוק הספרים; Appelman 2003); ירידה במעמד של לימודי ספרות, הן באקדמיה והן במערכת החינוך הממלכתית; וסגירתן של במות קובעות טעם המקיימות שיח ספרותי, סגירה שיוצרת ריק שבמות מקוונות לעיסוק בספרות אינן מצליחות בינתיים למלא. כל אלה מצמצמים את מספר אנשי המקצוע – סופרים וסופרות, מו"לים, עורכים, מתרגמים, מבקרים – שהמרחב הספרותי העברי המקומי יכול לכלכל, והופכים את המרחב הספרותי הישראלי לכזה המוחזק בעיקר על ידי מה שביקורת הכלכלה הפמיניסטית מכנה unpaid labour.

לסיום הדיון כאן אבקש להוסיף שלוש הערות. אחת: גלובליזציה, כאמור, אינה משפיעה על כל ספרות באופן זהה, ולא על כל כותב וכותבת באותו האופן. גם במרחב של הספרות העברית החדשה, כתיבה של ספרות שוולקוביץ' מכנה "ספרות מתורגמת מלידתה" (Walkowitz 2015) אינה התגובה היחידה של כותבי וכותבות עברית לאי-שוויון המערכתי בין התנאים המקומיים לתנאים העולמיים של הספרות העברית בת זמננו. אלא שלדעתי, במצב המערכתי שתיארתי, כתיבת ספרות עולם עברית היא אחד התהליכים המרכזיים שמתרחשים ושעוד יתרחשו בספרות העברית במאה העשרים ואחת, ולכן בו אני מתמקד, בלי לטעון לבלעדיותו. הערה שנייה: בשיחות פתוחות עם חוקרים וחוקרות של ספרות עברית מהאקדמיה הישראלית אני שומע לעתים קרובות גיחוך ונתקל במחוות של ביטול לנוכח הטענות באשר לתנאי העוני המקומי של הספרות העברית בת זמננו. המגחכים מצטטים את יהודה לייב גורדון, שכבר במאה התשע-עשרה כתב בייאושו "למי אני עמל?" , או את פרישמן שכתב אי אז "יום-יום דברתי אליכם ואמרתי כי אין לנו סופרים ואין לנו חותמים ואין לנו קוני-ספרים ואין לנו כל, וכי יש לנו רק פרזות ריקות" (מצוטט אצל מירון 1987, 23). הם מחייכים ומתייחסים בסלחנות אל אותם גילויים של חרדה – הכלבים מייללים והשיירה עוברת – כאילו היו מין פתולוגיה נפשית ייחודית לספרות העברית ולנטייתיה הנוירוטיות. אלא שמה שלא נראה שיודעים אותם המעירים, אשר קוראים ועוסקים מלבד בעברית בספרויות גדולות כמו הרוסית, הצרפתית, האמריקנית והספרדית, היא שאותה דאגה איננה אנומליה, שאותו חשש הוא משותף לספרות העברית ולספרויות אחרות החולקות עם העברית את מרכיבי העוני המקומי, כמו למשל הספרות הלוקסמבורגית החוששת לגורלה (Glesener 2012) או הספרות הבלגית (Bourdieu 1985).

הערה שלישית: לדעתי אין יתרון אתי או אסתטי בכתיבה עבור קהל קוראי מקור על פני כתיבה עבור קהל קוראי תרגום. כתיבה לתרגום אינה עבורי האשמה או קלס, ויצירה שמקהילה קהילות אחידות במאפייניהן אינה עדיפה אפריורי על יצירה שמקהילה קהילות הטרוגניות בלאומיהן, בלשונותיהן, בדתותיהן או במרחביהן. אפשר להטות אוזן אל שאלתו של גורדון "למי אני עמל?"; אפשר להקשיב לה מחדש, לתרגם מחדש את מצלולה, להבינה לא כשאלה רטורית וסגורה אלא כשאלה פתוחה, כזו שלא ייאוש הוא מנגינתה אלא סקרנות, פתיחות, רצון לדעת. למי אני עמל? ואת אותה השאלה הפתוחה והאמיצה – גם אם לפרקים חוששת – של גורדון, להפוך לשאלה שמניבות מחקר ולמידה.

ה. סיכום: לקרוא ולחקור ספרות עולם עברית בת זמננו

במאמר שפרסם בשנת 1988 סיפר גרשון שקד על הרצאה שהרצה בכנס בארצות הברית; בתום ההרצאה העיר פרופסור אמריקני שנראה כאילו לא מעט מן הספרות העברית שיוצאת לאור בישראל נכתבת למעשה עבור קהל שיקרא אותה בתרגום ולא עבור קהל קוראיה בלשונה המקורית. שקד כותב:

איני יכול לומר בוודאות שאותו פרופסור צדק ואיני יכול לומר בוודאות שאותו פרופסור טעה. אני מחשיב תרגום כלגיטימי, מרכיב אופייני לעולמנו המתכווץ, בו כל הגבולות התרבותיים מעומעמים, והאידאל של גתה בדבר "ספרות עולם" מתממש הלכה למעשה, באמצעות משרדיהן של חברות ייצוא של תרבות, המוכרות זכויות תרגום באותו אופן שבו מוכרים פטנטים או רישיונות של הפצה. עגום יהיה מצב שבו יאבד סופר מגע עם קוראיו הטבעיים, ועקב כך גם עם כל קוראיו, כי כך ימען את כתיבתו לקהל מדומיין. [...] ספרות הנכתבת לקהל מדומיין, שאינו דובר את השפה שבה זו נכתבת, היא מזויפת ושקרית. נטייתה ליצור עולם מלאכותי תחת בדיוני, וכך היא מאבדת את אמינותה בדיאלוג עם קוראיה (שקד 1988, 157-159).

שלושים שנה אחרי שכתב שקד את הדברים הללו, אני חוזר אליהם כדי לכפור בקיומו של "קהל טבעי" עבור ספרות. אלמנטים שונים, גם טקסטואליים וגם כאלה שמחוץ לטקסט, יוצרים קהל קוראים, שלעולם אינו טבעי אלא תמיד הוא היסטורי ומכונן. שקד התבונן בספרות העברית בתקופה של שינוי במרחבה ובקהל קוראיה. מאז העמיקו תהליכי הגלובליזציה של הכלכלה הישראלית והתרבות הישראלית, והתהליך ששקד הבחין בו בניצניו התפתח והעמיק. אלא שלעומת המחקר העשיר העוסק במגען של ספרויות בשפות שונות עם הגלובליזציה של הכלכלה והתרבות, הרי רק מחקר מועט בוחן את דרכי ההתמודדות של הספרות העברית בת זמננו עם תנאי כתיבתה, הפצתה וקריאתה בהווה הגלובלי.

ההכרה במרחב הגלובלי שבו ספרות עברית בת זמננו מתקיימת וקריאתה במסגרתו דורשות מאיתנו להכיר בכוחות האלימים וביחסי הכוח הקשים שהקפיטליזם הגלובלי כופה על שדה הייצור של התרבות, ובמיוחד על תרבויות שאינן ממוקמות במרכזי הכוח הגלובליים של הכלכלה. כמעט כל המחקרים על ספרות עולם מתייחסים לאותם תנאים של אי-שוויון. הליכה בנתיב שהם מציעים מאפשרת לנו להבין טוב יותר את ההקשר הישראלי.

וכך, אפטר מפתחת בספרה *Against World Literature* את האסתטיקה של מה שאין לתרגמו כנקודת מוצא מושגית לעיסוק השוואתי בספרות בתנאים של קפיטליזם גלובלי. קריאה לאורך קווי המתאר של עבודתה תאפשר לנו לקרוא ספרות עברית מודרנית בתנאי ייצורה, תוך התמקדות במה שאין לתרגמו ממנה (Apter 2013).

ספיבק קוראת קריאה ביקורתית בספרות עולם כפרספקטיבה מחקרית וכאופן של כתיבה, ומצביעה על האופן שבו מודלים גלובליים של מחקר ספרות משטיחים ומעקרים את הטקסט הספרותי כיצירה לשונית ייחודית שנכתבה בתוך הקשר. קריאה לאורה של ספיבק תאפשר לנו להבין ולבקר את השינויים הפוליטיים שבתוכם הספרות העברית החדשה מתקיימת ואת הספרות שיוצאת לאור במסגרת התנאים האלו (Spivak 1985; 2003).

דמרוש מתמקד בדרכים שבהן ספרות נעה בין גבולות ובאופנים השונים שבהם טקסט ספרותי נקרא ומתפרש במקומות השונים שאליהם הוא מגיע. קריאת ספרות עברית מודרנית בת זמננו לאור מחקריו תאפשר לנו לקרוא את הכוחות הפרשניים הפועלים על הספרות העברית החדשה כשזו מתקבלת במוקדים הגלובליים השונים של קריאתה (Damrosch 2003).

מורטי מתאר שתי מטפורות מחקריות, זו של העץ וזו של הגל. העץ הוא מודל מחקרי המיועד לתאר אחדות גזעית המתפצלת לכדי ריבוי, והגל הוא מודל המיועד לתאר זרם מרכזי אשר שוטף ומציף את הריבוי ומשנה אותו. "עצים וענפים הם מה שמדינות לאום נאחזות בו, גלים הם מה ששווקים עושים", הוא כותב (Moretti 2000, 67). ספרות לאום קוראים מתוך מודלים עצמיים וספרות עולם – מתוך מודלים גלליים, אומר מורטי, ומאפשר לנו לראות באמצעות אותה מטפורה את הפרדיגמה העצית של רוב המחקר של הספרות העברית החדשה, את האופן שבו קראו בה וקוראים בה בהווה כספרות לאום, תוך התעלמות מהשינויים שחלו בתנאיה, מהמעבר מקיום לאומי חד-מוקדי וחד-לשוני לקיום ותנועה רב-מוקדיים ובמגוון של תרגומים. קריאה לאור טענותיו של מורטי תאפשר לנו לבדוק מחדש את הנטייה העצית בעיקרה של חקר הספרות העברית החדשה ולקרוא בה קריאות חלופיות, גליות, כדי להכירה ולהבינה בתוך המרחבים הספרותיים והכלכליים העולמיים שבהם היא קיימת כבר כמה עשורים.

ההתעלמות של המחקר מן האופנים שבהם התנאים הגלובליים של הכתיבה, ההפצה והקריאה של ספרות עברית בת זמננו משנים אותה קשורה לדעתי לכך שתהליך העולמיזציה של הספרות העברית עודנו בהתהוות, ולנטייתו של המחקר האקדמי להעדיף לעסוק בתהליכים שהסתיימו כבר, לא פעם מתוך אי-רצון לשגות בתיאורו של מה שעודנו מתרחש. היא גם קשורה לעובדה שבישראל חוקרים ספרות עברית במחלקות לספרות עברית, אשר נוהגות – מתוך הרגל, מסורת דיסציפלינרית ואידיאולוגיה פוליטית – לחקור ספרות עברית מפרספקטיבות לאומיות, גם כאשר התמה המחקרית עצמה איננה תמה לאומית, כמו בקריאות של ספרות עברית ומגדר או אתניות.

עם זאת, חוקרות וחוקרים של ספרות עברית החלו בשנים האחרונות לפרסם קריאות גליות בספרות עברית מודרנית. כאלו הם למשל מחקרה של אדריאנה ג'ייקובס על שירתה של ואן נויין (Jacobs 2015) או המחקר של מליסה ויינינגר על מה שהיא מכנה "ספרות עברית באנגלית" (Weininger 2015), שניהם מתוך גיליון מיוחד של כתב העת *Shofar* משנת 2015 בעריכתה של רייצ'ל האריס, אשר עסק כולו בספרות עברית של המאה העשרים ואחת כספרות טרנס-תרבותית (Harris 2015). מחקרים נוספים כאלה הם לדוגמה הקריאה ההשוואתית של אנה ברנרד שכחנה את התקבלותם של סופרים ישראלים ופולסטינים במרכזים הגלובליים של המרחב הספרותי העולמי, לעומת התקבלותן של סופרות ישראליות ופולסטיניות באותו מרחב (Bernard 2011); או מחקריו של עמרי אשר על היבטים אידאולוגיים בתרגום של ספרות עברית חדשה בארצות הברית (אשר 2009; 2014). יגאל שוורץ, בספרו *מעט לעט*, מצביע על התמורות החדשות, גם אם אינו מפתח את הבחנותיו אל כיוונים מחקרניים (שוורץ 2017). במקביל לאלה, עבודתה החשובה של ליטל לוי מבקשת להפנות זרקור אל תנועות ומעברים בין המרחב הספרותי הערבי והעברי (Levy 2014). הקובץ *מרחב ספרותי ערבי-עברי* מבקש גם הוא לתאר ולייצר מרחב ספרותי אזורי (חבר וכיאל 2016),

ואילו עבודתו האקדמית והמו"לית של טל חבר-חיבובסקי (2015; 2016) מבקשת לכתוב עברית ולקרוא בה כספרות עולם גלותית, מעבר לשפת לאום. את גוף המחקר הזה, חלוצי אבל גם ראשוני וספורדי, שחוקרות וחוקרים מהאקדמיה הישראלית ממעטים לקחת בו חלק, יצטרך חקר הספרות העברית החדשה לעבות, לבסס ולפתח, כדי לעסוק בשאלות המונחות לפתחו כיום. עם כניסתה של הספרות העברית החדשה אל המאה העשרים ואחת אין לו למחקרה אלא להיכנס אל המאה החדשה איתה, כניסה ביקורתית, ערה, בעיניים פקוחות. עליו להכיר בתנאים המשתנים של הכתיבה, התפוצה והקריאה של הספרות העברית בת זמננו, ולקרוא בה לאורם.

ביבליוגרפיה

- ארנדט, חנה, 2010. **הרצאות על הפילוסופיה הפוליטית של קאנט**, בתרגום גיא אלגת, תל אביב: רסלינג. אשר, עמרי, 2014. "היבטים אידאולוגיים בתרגום הספרות העברית באמריקה והשתלבותה בשיח הספרותי ה(יהודי-)אמריקני", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- , 2014. "השתלבות הספרות העברית המתורגמת באמריקה: השלב הטרנס-ציוני", **עיונים בתקומת ישראל** 24, עמ' 94-129.
- גתה, וולפגנג, 1972. **שיחות גיתה עם אקרמן**, בתרגום צבי וויסלבסקי, ירושלים: מוסד ביאליק.
- חבר, חנן, ומחמוד כיאל (עורכים), 2016. **מרחב ספרותי ערבי-עברי**, תל אביב וירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חבר-חיבובסקי, טל, 2015. "לא היה ולא מתה: עברית כלשון עולם", **מאזניים** (5), עמ' 15-18.
- (עורך), 2016. **מכאן ואילך**, מאסף א-ב, פריז וברלין: הוצאת מעדעם ביבליאטיק.
- מאוטנר, מנחם, 2013. "פתח-דבר: ליברליזם בישראל – 'האדם הטוב', 'האזרח הרע' והשגשוג האישי והחברתי", **עיוני משפט** לו, עמ' 7-79.
- מירון, דן, 1987. **בודדים במועדם: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, תל אביב: עם עובד.
- רם, אורי, 2005. **הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב**, ג'יהאד בירושלים, תל אביב: רסלינג.
- שוורץ, יגאל, 2011. **פולחן הסופר ודת המדינה**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- , 2017. **מעט לעט: היסטוריה, ביוגרפיה וספרות**, אור יהודה ובאר שבע: כנרת, זמורה-ביתן, דביר ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שקד, גרשון, 1988. "אלכסנדריה (על יהודים ויהדות באמריקה)", **אין מקום אחר: על ספרות וחברה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 138-184.

Ali, Tariq, 1993. "Literature and Market Realism," *New Left Review* 199(1), pp. 140-145.

Appadurai, Arjun, 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Appelman, Marja, 2003. "Fixed Book Price", in Ruth Towse (ed.), *A Handbook of Cultural Economics*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, pp. 237–242.
- Apter, Emily, 2013. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*, London: Verso.
- Bernard, Anna, 2011. "Reading for the Nation: 'Third-World Literature' and Israel/Palestine," *New Formations* 73(1), pp. 78–89.
- Birus, Hendrik, 2000. "The Goethian Concept of World Literature and Comparative Literature," *Comparative Literature and Culture* 2(4).
- Bourdieu, Pierre, 1985. "Existe-t-il une Littérature Belge? Limites d'un Champ et Frontières Politiques," *Études de lettres* 207(4), pp. 3–6.
- , 2008. "A Conservative Revolution in Publishing," *Translation Studies* 1(2), pp. 123–153.
- Cabo Aseguinolaza, Fernando, 2006. "Dead, or a Picture of Good Health? Comparatism, Europe, and World Literature," *Comparative Literature* 58(4), pp. 418–435.
- Casanova, Pascale, 2004. *The World Republic of Letters*, trans. Malcolm DeBevoise, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cohen, Jessica, Adriana Jacobs, and Adam Rovner (eds.), 2015. *World Literature Today* 89(3).
- Cohen, Nili, and Nico Rubeli-Guthauser, 1998. "Bibliographie aller ins Deutsche übersetzten Werke der hebräische literatur," *Judaica* 54(1–2), pp. 77–94.
- Damrosch, David, 2003. *What is World Literature?* Princeton: Princeton University Press.
- , 2006. "Rebirth of a Discipline: The Global Origins of Comparative Studies," *Comparative Critical Studies* 3(1–2), pp. 99–112.
- Dekel, Nurit, 2014. *Colloquial Israeli Hebrew: A Corpus-based Survey*, Trends in Linguistics 279, Berlin: Walter de Gruyter.
- D'haen, Theo, 2012. *The Routledge Concise History of World Literature*, Abingdon: Routledge.
- Glesener, Jenne, 2012. "On Small Literatures and their Location in World Literature: A Case Study on Luxembourgish Literature," *Interlitteraria* 17, pp. 75–92.
- Goel, Yohai (ed.), 1975. *Bibliography of Modern Hebrew Literature in Translation*, Tel Aviv: The Institute for the Translation of Hebrew Literature.
- Harris, Rachel (ed.), 2015. *Shofar* 33(4).
- Harvey, David, 1990. *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Jacobs, Adriana, 2015. "Where You Are From: The Poetry of Vaan Nguyen," *Shofar* 33(4), pp. 83–110.

- Kindermann, Heinz, and Margarete Dietrich, 1953. *Lexikon der Weltliteratur*, Wien: Humboldt Verlag.
- Levy, Lital, 2014. *Poetic Trespass: Writing between Hebrew and Arabic in Israel/Palestine*, Princeton: Princeton University Press.
- Levi, Lital, and Allison Schachter, 2015. "Jewish Literature/ World Literature: Between the Local and the Transnational," *PMLA* 103(1), pp. 92–109.
- Lionnet, Françoise, and Shu-mei Shih (eds.), 2005. *Minor Transnationalism*, Durham, NC: Duke University Press.
- Mintz, Alan, 2001. *Translating Israel: Contemporary Hebrew Literature and its Reception in America*, Michigan: Syracuse University Press.
- Moretti, Franco, 2000. "Conjectures on World Literature," *New Left Review* 1, pp. 54–68.
- , 2003. "More Conjectures," *New Left Review* 20, pp. 73–81.
- Mufti, Aamir, 2010. "Orientalism and the Institution of World Literatures," *Critical Inquiry* 36, pp. 458–493.
- Orsini, Francesca, 2004. "India in the Mirror of World Fiction," in Christopher Pendergast (ed.), *Debating World Literature*, London: Verso, pp. 319–333.
- Pettersson, Andres, 2008. "Transcultural Literary History: Beyond Constricting Notions of World Literature," *New Literary History* 39(3), pp. 463–479.
- Pizer, John, 2000. "Goethe's 'World Literature' Paradigm and Contemporary Cultural Globalization," *Comparative Literature* 52(3), pp. 213–227.
- Pongs, Hermann, 1954. *Das kleine Lexikon der Weltliteratur*, Stuttgart: Union Verlag.
- Sapiro, Gisèle, 2002. "L'importation de la Littérature Hébraïque en France: Entre Communautarisme et Universalisme," *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 144, pp. 80–98.
- Scherr, Johannes, 1890. *Bildersaal der Weltliteratur*, Stuttgart: Druck und Verlag Gebrueder Kroener.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, 1985. "Three Women's Texts and a Critique of Imperialism," *Critical Inquiry* 12(1), pp. 243–261.
- , 2003. *Death of a Discipline*, New York: Columbia University Press.
- Strich, Fritz, 1957. *Goethe und die Weltliteratur*, Bern: Francke Verlag.
- Walkowitz, Rebecca, 2015. *Born-Translated: The Contemporary Novel in an Age of World Literature*, New York: Columbia University Press.
- Weininger, Melissa, 2015. "Hebrew in English: The New Transnational Hebrew Literature," *Shofar* 33(4), pp. 15–35.